

”החלילן מהמלין”: קריאה סוציו-פוליטית בספרות לילדים

דר' סלינה משיח

א. מבוא

אחד הסיפורים הפופולאריים על מדף הספרים של בני ה”גיל הרך”, הוא **החלילן מהמלין**. החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 היה הסיפור בעיבודו של רוברט בראונינג (1842) ובאוריה של קיית גרינווי (1888), לפופולארי מבין הסיפורים המחורזים לילדים באירופה ובארה”ב. הוא תורגם מהאנגלית לעברית בידי משה זינגר (זינגר, 1989) ואחרים, ואף עובד והותאם להווי החיים הארצישראלי, בידי אליעזר שמאלי, בסיפור שפורסם במוסף ”דבר לילדים”, וכותרתו ”גירוש העכברים” (שמאלי, 1931).

תצוגת החרוזים העולצים-מתגלגלים בגרסתו החדשה של בראונינג, מופע העכברושים ותהלוכת הילדים הטופפים לצליל חליל ותוף, ההומור הקליט המבוסס על תבנית מזוהה של ”שכר ועונש”, ההזמנה לתחפושת, לדרמה ולמשחק, כל אלה הביטחו את התקבלות היצירה בידי המבוגרים ומכאן את הרלבנטיות שלה לתרבות חדר הילדים. אך קריאה סוציו-פוליטית וביקורתית של הסיפור עשויה להאיר את קורותיה המוצללים של העלילה ובתוך כך להציע מענה אפשרי לסימני השאלה המבצבצים מתוך המסר האמביוולנטי (Pollock, 1999), הקושר את עוולות המבוגרים בענישת הילדים: היו אלה ראש העיר ונבחרי, שלא עמדו בהבטחה לשלם את שכר החלילן, ואדישות אזרחי העיר שלא מחו על שחיתות אנשי הממשל. חרף כל אלה, העונש הוטל על הילדים שנבלעו בבטן ההר, והיו לקורבנות חפים מפשע. התכחות להיבט הסוציו-פוליטי של האירוע מסתייעת באמצעות נורמה פואטית רווחת בספרות הילדים – ”הסוף הטוב”, המשמשת למבוגרים כתחבולה פואטית וגם כקרב הצלה אסקפיסטי, המאפשר להם להתכחש לאובדן הילדים, ובתוך כך גם להתעלם מהגורם החברתי-פוליטי אשר חולל את הטרגדיה.

למאמר מספר מטרות:

האחת, לסקור את הבסיס ההיסטורי של **החלילן מהמלין** ולהציג את היצירה בגלגוליה השונים כמיתוס פוליטי, שנועד לפרש אירוע מכאיב, באופן שיאפשר למבוגרים להכיל את המציאות הכאובה, ולהפוך אותם מנאשמים למרשיעים.

השנייה, להציע פתרון מסתבר למסר המשתמע מתוך ”סוף רע” הנתפס כ”סוף טוב”. לחילופין, להתייחס לפונקציה הסוציו-פוליטית של ה”סוף הטוב” כנורמה פואטית, המשמשת למבוגרים אמצעי הסוואה אסקפיסטי המאפשר להם לתווך את הסיפור לילדים.

השלישית, לבחון את הטקסט מנקודת התצפית של **קריאה פוליטית**, ולהציע באמצעותה אופציה נוספת לניתוח הטקסט הספרותי המיועד לילדים. אופציה שתחבור לפרשנות המתייחסת להיבטים ספרותיים-אסתטיים, חינוכיים ופסיכולוגיים-תרפויטיים, הרווחים בספרות הילדים ובהוראתה. הרביעית, לקדם אוריינות פוליטית באמצעות קריאה פוליטית של ספרות הילדים והנוער, בתוכה סיפור **החליץ מהמליץ**.

ארבעה מושגי יסוד ישמשו מסגרת התייחסות לדיון: פוליטיקה, פוליטי, אוריינות פוליטית, מיתוס פוליטי.

פוליטיקה: הפוליטיקה, במובנו הצר של המושג, מתייחסת למערכת היחסים המדינית המתקיימת בין אזרחי המדינה, נציגי ומוסדות המדינה ויחסים בין עמים ומדינות. במובנה הרחב, פוליטיקה מבטאת מערכת יחסים פנים-חברתית: פוליטיקה בתוך קבוצת הילדים (קבוצת השווים), פוליטיקה בין ילדים ובין מבוגרים, פוליטיקה בתוך המשפחה, בשכונה ובקהילה. מערכות היחסים הפוליטיות, כוללות קונפליקטים, אינטרסים אישיים וקבוצתיים, זהות עדתית / דתית / לאומית / מגדרית, יחסי מרות, שליטה, כוח, משא ומתן (מי מקבל, ממי לוקחים, מה, כמה, למה?), חלוקת משאבים, הדרה ועוד (קימרלינג, 1995; [Giddens, 1993 [1976]; יש והקונפליקט מתבטא במאבק על הזיכרון, וביטוי בהבניית זיכרון קולקטיבי מסוים, או בחתירה תחתיו, מכאן המאבק על ההגמוניה של הזיכרון או הזיכרון שכנגד.

פוליטי: ה"פוליטי" הוא הפגנת מעשה או ביטוי של כוונה רדיקלית, שנועדו לחשוף נורמות פוליטיות הנתפסות כלגיטימיות, לערער עליהן ולהציגן כבלתי ראויות, כבלתי מוסריות וכבלתי לגיטימיות (שנהב, 2009). אופיו של ה"פוליטי" הוא ביקורתי, ומטרתו להצביע על כוונות סמויות/גלויות, מניפולציות ושחיתויות, וגם להציע תיקון. ה"פוליטי" מקרב את הפוליטיקה אל האתיקה ומעורר שיח חברתי הן בזיקת הפוליטיקה לסוגיות הקשורות למוסר ולערכים.

אוריינות פוליטית: האוריינות הפוליטית מבקשת לטפח חשיבה ביקורתית המקנה לילדים כלים לפירוש פוליטי של המציאות החברתית. הכוונה לחינוך המעודד הבנה וזיהוי של קונפליקטים ואינטרסים הרווחים בחיי היום-יום, והמתייחסים לפוליטיקה ולחברה, בתוכם: כוח, סמכות, חוק, סובלנות, חירות, שוויון, זהות, גזענות, מלחמה ולכל אותן מערכות חברתיות ברמת המיקרו והמקרו, הנגזרות מתוך הפוליטיקה. מטרת האוריינות הפוליטית איננה רק לעודד חשיבה ביקורתית, אלא אף רגישות מוסרית, נטילת אחריות, סובלנות לדעות מנוגדות ותרבות פולמוסית. דיון בכל אלה יתקיים מתוך שימוש בלשון המושגים הנקוטה בפוליטיקה (לם, 1999; Crick and Poter, 1978). זיהוי סיטואציות חברתיות-פוליטיות אנלוגיות במציאות ובספרות, עשוי לקדם אוריינות פוליטית, שעה שקריאה ביקורתית החותרת תחת הזדהות ספונטאנית שהיא מניפולטיבית לעיתים, עם גיבורי העלילה או תכניה, עשויה לעודד חשיבה מחדש אודות האירוע החברתי והפוליטי בספרות ובמציאות.

מיתוס פוליטי: מיתוס פוליטי הוא סיפור שבבסיסו אירוע היסטורי שהתרחש במציאות. אירוע זה מעובד, מסופר מחדש, מפורש ומואדר באופן שימלא תכלית כפולה: האחת קוגניטיבית-פרשנית ומטרתה – הבנה והכלה של המציאות. השנייה, אופרטיבית ומעשית. עיקרה שכנוע באמצעות סיפור הנתפס והמתקבל כ"אמת טבעית", וזאת לצורך גיוס לפעולה, או לסוג מסוים של אמונה/התנהגות קולקטיבית, המבוססת על הנרטיב המוצע (סיון, 1988). איש החינוך צבי לם, מגדיר את המיתוס הפוליטי במילים הבאות: "המיתוס הוא ההיפך ממה שרואה בו הנשלט על ידיו. אין הוא לקח מן העבר... אלא הוא עדות לצרכיו של הנזקק לו בהווה" (לם, 1976, 49).

ב. החליין מהמלין: מהיסטוריה לסיפור ולמיתוס פוליטי

סיפור החליין מהמלין ישמש מצע לזיקת הפואטיקה לפוליטיקה בספרות הילדים, וכן כטקסט ספרותי שבאמצעותו ניתן לקדם אוריינות פוליטית.

דומה שבגלגוליו הראשונים נועד **החליין מהמלין** לשמש כמיתוס פוליטי, שסייע למבוגרים להכיל אירוע חברתי טראגי ושנוי במחלוקת, לסייע לו להתמודד עם ההווה, ואולי אף לדרבן לפעולה. פונקציה מעשית זו נועדה לטהר את המצפון באמצעות סימון ה"אחר" כאשם וכשעיר לעזאזל, וביטוי הספרותי בתפנית שחלה בעלילה הראשונית, בתיאור הדמויות ובמוסר ההשכל. התפנית שאירעה בעלילה מצביעה בבירור על התכת שתי חטיבות סיפוריות שונות, ליחידה אחת, (Mieder, 1987), העשויה מצדה להעיד על השינוי לו נדרש המספר בבואו לשרת באמצעות הסיפור, פונקציה פוליטית. כדרכו של מיתוס פוליטי, ראשיתו של **החליין מהמלין** בגרעין היסטורי עובדתי, שסביבו נרקמו סיפורי המוצא המתעדים את שאירע בשנת 1284, בעיר המלין שבגרמניה. ציור זכוכית בחלון הכנסייה, כתובת, שריד שער אבן בכניסה לעיר ומסמכים בכתב, מעידים על ההתרחשות ההיסטורית. מתוך מקורות אלה עולה שבשנת 1284 לערך, יצאו את העיר כ-130 ילדים, שצעדו בעקבות חליין צעיר ונאה, לבוש בגד צבעוני, ונעלמו. הם עברו דרך כיכר העיר, חלפו על פני הנהר ואבדו מצדה השני של גבעת קופלברג.

כמאה וחמישים שנה לאחר מכן, בכתב יד שנמצא בעיר לונברג (1430), מתוארים החליין וגם אימהות בוכיות, ובתוכן אישה שראתה את הילדים העוזבים את העיר ונעלמים, מבלי שאיש יעכב בעדם (Mieder, 1987 ; Adamson, 2013).

פרשנויות שונות ומאוחרות ביקשו להסביר את האירוע החברתי התמוה, שבמרכזו היעלמות ילדים והעלו סברות שונות, בתוכן: גיוס הילדים למסעות הצלב של הילדים, הגירה מרצון או בכוח לצורך אכלוס מושבות חדשות במזרח אירופה, מוות בעקבות מלחמה, או מוות בשל "המגפה השחורה" שנשאה עכברים ועכברושים (Ward, 1981). תהיינה הסיבות אשר תהיינה,

הסיפור מתאר מאה ושלושים ילדים ומבוגר נאה אחד, שהוביל את הילדים אל מחוץ לעיר, מבלי שאיש מההורים או מאנשי הממשל ימחה על כך. המקרה נתפס כאירוע טראומטי וטרגי, ומכאן עדויות בכתב על פולחני אבלות קולקטיביים לזכר הילדים האבודים. דומה שההתרחשות הדרמטית, הבלתי מוסברת ואפשר אף השנויה במחלוקת, היא שהתניעה מספרי סיפורים להזכיר ולשחזר את הסיפור על-פה, ובעקבותיהם אף את מי שגרסאותיהם נשתמרו בכתב.

נוסחים רבים ומאחרים חברו ברבות הימים לעלילה הראשונית והסבירו את ההתרחשות התמוהה באמצעות תחבולות ספרותיות, שטיהרו את המציאות מעמימותה וגם סייעו למבוגרים, נמעני הסיפור, להתנער מרגשות האשם, בין אם באמצעות השלכתם אל ה"אחר", ובין אם באמצעות קתרזיס שמקורו בהלקאה על חטא. הצגה דיכוטומית של הדמויות שימשה מפנה מתבקש להשגת שתי המטרות הללו, ואכן, כבר בשנת 1556 הוצג הצעיר המוסיקלי באורח שלילי, כאנטגוניסט וכנאשם אולטימטיבי: כשטן, כנוכרי וכ"אחר", שהיה אחראי להיעלמות הילדים. עזיבת הילדים תוארה ככישוף או כחטיפה, ועל מנת להדגיש את אופיו השלילי של הצעיר, **חברו אליו לראשונה עכברושים**, שעה שהוא היה **ללכוד עכברושים**. משעה שנוצרה ההפרדה הברורה בין ה"טובים" ל"רעים", צורפו לחלילן תכונות אופי שתיארו אותו כרשע וכנקמן. מחאתו הצודקת כנגד הלנת שכרו נתפסה כקנטרנית, ומצנפת משונה על ראשו, סימנה אותו כחריג. מכאן ואילך הלכו והתמסדו "גרסאות כיסוי" שהעניקו הסבר מתקבל על הדעת (Mieder, 1987, 53), מפיס ובעל משמעות דתית ופוליטית, לתודעה הקולקטיבית, שנשאה במידה כזו או אחרת באחריות להפרת ההבטחה לשלם לחלילן, אך בעיקר נייערה את חוצנה מנטל האשמה והצביעה על ה"אחר", הנווד הזר והמוזר, כנאשם. הילדים שנעלמו מתוך העיר, תוארו לבסוף כמי שכושפו בצלילי המוסיקה השטנית של החלילן הנוכרי, לוכד העכברושים והילדים.

הדמוניזציה של החלילן וזיקתו לעכברושים, אלמנטים שכאמור התווספו לסיפור רק לאחר כשלוש מאות שנות היעדרות, מצביעות על כך שהתפר הדק בין שתי העלילות, אלו שבהן החלילן לא תואר כנאשם, ואלו שהרשיעו אותו, נועד לספק למאזינים הסבר רגשי מתקבל על הדעת, למערכת היחסים החברתית והפוליטית שבין הורים וילדים, ולהמציא זיכרון חדש המטשטש את העוול שנגרם לילדים בעקבות רשלנות/או נטישה מכוונת של המבוגרים. המיתוס הפוליטי הסביר את התנהגות המבוגרים והסיר את האשמה מעליהם, שכן עזיבת הילדים נתפסה עתה כחטיפה או כגזרת גורל. החלילן והעכברושים היו לכוח מאגי ושטני, והלנת השכר של החלילן לאירוע שבאמצעותו ניתן היה להטיף מוסר דתי למבוגרים, וללמד את הילדים לקח בדבר חשיבות מילוי הבטחה (כמו היו הם אלה שהפרו הבטחה). האירוע הטראגי של קורבן הילדים היה לסיפור אזהרה דידקטי, שסופר בידי מבוגרים לילדים, ונבנה על גב נורמה פואטית שכחה, המוכרת כאפיון חד ממדי והפרדה דיכוטומית בין "רעים" ו"טובים". למותר לציין ששתי הנורמות הספרותיות הללו טומנות בחובן מטען פוליטי שבמרכזו קונפליקט, יריבות וסטריאוטיפיזציה.

יעקב ווילהלם גרים העתיקו את הנורמות הפואטיות הידועות כפילוח דיכוטומי של הדמויות ואפיון חד ממדי, שראשיתם בסיפור העממי, ומיסדו אותם גם בספרות הילדים. נוסח גרים (1816) לסיפור נקרא **הילדים מהמלין**, והוא הופיע בכרך הראשון של **אגדות גרמניות**, וזאת, על מנת להדגיש את ההיבט האוטנטי וההיסטורי של האגדה, ולבדל אותה מסיפורי פיות, שהופיעו בקובץ **מעשיות לבית ולמשפחה** (1815/1812). עם זאת, חרף אופייה העובדתי של האגדה, החירות הספרותית והאמנותית בה נקטו האחים, הדגישה היבטים מסוימים ועמעמה אחרים, ובכך העמיקה את המסרים הפוליטיים הסמויים של האגדה. הילדים תוארו כחסרי ישע, ששטפו את הרחובות כעכברים מכושפים. מעמדם הטראגי כקורבנות מבעותים הועצם, ואילו החלילן הופיע תחילה כנווד לבוש בגד צבעוני וכלוכד עכברושים, ומשהופרה ההבטחה, כצייד מר נפש ומאיים, מכשף בעל חזות מבעיתה, חבוש כובע אדום ומוזר. סטריאוטיפי ה"זר" כצייד, כנוקם וכחוטף ילדים תאם את האפיון החד ממדי כנורמה פואטית שכיחה בספרות הילדים, אך בתוך כך שימש נשא לתודעה פוליטית שבמרכזה שנאת זרים.

נוסח גרים ל**ילדים מהמלין** תאם את רוח התקופה, שראתה בסיפורי האזהרה אמצעי דידקטי לחינוך הילדים. יחד עם זאת, יש להזכיר שבמקרה זה האזהרה כוונה רק באופן עקיף לילדים, שכן כאמור, **אגדות גרמניות**, פנה למבוגרים. הוא כלל אמנם מידה של התראה כלפי המבוגרים, אך בתפקידו כמיתוס פוליטי, ביקש לטהר את מצפונם מאשמת האחריות לנטישת הילדים או להפקרתם. בנטל זה, נשא כאמור הזר, הדמוני שנאשם בחטיפתם. "אמת" נרטיבית זו, שנחקקה בזיכרון, מיישבת מחלוקות חברתיות ופוליטיות, מחזירה על כנו את הסדר הפוליטי ההיררכי שבין ילדים ומבוגרים, ומאפשרת לתודעה לעבור מעמדה פסיבית ומתייסרת, לעמדה אקטיבית ומייסרת. עיקרה, הפניית רגשות האשמה, הזעם והתסכול מן הפנים אל החוץ, מה"אנחנו" אל ה"הוא": הנווד, המוזר והנוקם, המכשף בעל המצנפת המוזרה – חוטף הילדים. הזיכרון הקולקטיבי המסוים הזה, מאייד את האירועים האקטואליים שהתרחשו במציאות, ומעביר אותם מההיסטוריה אל המיתוס, מהאירוע הממשי אל המציאות המדומינת והאגדית, ובלשונו של רולאן בארת, "מטהר אותם, מתמם אותם, מכוון אותם כטבע וכנצח" (בארת, 1998 [1957], 273), ושותל אותם בתודעה כ"אמת" חדשה.

ג. רוברט בראונינג: החלילן מהמלין – סיפור ילדים רדיקלי ומחאה פוליטית

סיפורו המחורז של רוברט בראונינג טאטא את עקבות ה**ילדים מהמלין** כמיתוס פוליטי, אך לא עמעם את הזיכרון ההיסטורי והפוליטי של אירועי התשתית. דהיינו, הוא חילץ את הסיפור מהמיתוס, והכניס אותו אל תוך הפוליטיקה. הזכיר את הנרטיב המסורתי, אך חתר תחתיו על מנת להבנות זיכרון ונרטיב חברתי ופוליטי שכנגד.

הדיכוטומיה הדרמטית, כתחבולה ספרותית, שהונצחה בגרסת האחים גרים, השתמרה גם בנוסח בראונינג, אלא שחל בה היפוך שהתניע נרטיב וזיכרון פוליטי חדש: ראש העיר ויועציו, בעלי

התאגידים, הם שהיו לאנטגוניסטים, שעה שהפרוטגוניסט המובהק היה החלילן, שביקש להוקיע את הפגיעה במוסר ובצדק החברתי. כפי שעולה מתוך גרסה זו, החלילן נקט אקט פוליטי על מנת לחשוף מחד גיסא, את מידותיהם המושחתות של בעלי ההון ושררה, ומאידך גיסא, את הפרת זכויות החלילן והילדים, בני הדור הבא. זו הסיבה שהילדים לא הוצגו כקורבנות חסרי אונים, אלא כקבוצת צעירים עוזות, היוצאת לצלילי מוסיקה נפלאה, בדרכה לחולל שינוי חברתי ולהקים עולם טהור, בראשיתו ומאושר. התהלוכה נושאת אופי של מחאה פוליטית של ילדים העוזבים את בית ההורים, ומכאן רוח ההתלהבות והדרור המלווה את היציאה מן הבית. דא עקא שסיום זה זכה לפרשנות ויזואלית מצד המאיירת קייט גרינווי, שחרתה בתודעת המבוגרים זיכרון אחר. את מקום המחאה הפוליטית, האקטואליה וההיסטוריה, תפסה תמונת עולם אוטופית ומיתולוגית, של ארץ הילדים השמימית, שהייתה ל"סוף טוב" אסקפיסטי, המשכיח את מסריו החתרניים של בראונינג.

הסיפור המחורז 'The Pied Piper Of Hamelin' פורסם לראשונה בקובץ שירים בשם **Dramatic Lyrics** שפנה למבוגרים, וזאת חרף העובדה שהנמען הרשמי היה William McCreedy (Willie), ילד בן תשע, שנפל למשכב (אטלס, 2003). הכתיבה לילד צעיר והכלת השיר בקובץ שפנה למבוגרים, מאירה נורמה ספרותית, אשר שימשה את בראונינג תוך שהקדימה את זו של בן דורו, לואיס קרול, שפנה אף הוא לשני הקהלים. יחדיו תרמו למיסוד הפנייה אל נמענים כפולים, כתו-תקן בספרות הילדים של העת המודרנית. להלן גרסתו של בראונינג **לחלילן מהמלין**, (כל הציטוטים מתוך טקסט זה. (Browning, 2015 [1842]):

בית בן תשעה טורים פותח את הסיפור המחורז בתיאור אירוע שהתרחש לפני חמש מאות שנים, בעיירה פסטורלית בגרמניה, שתושביה סבלו ממכת עכברושים. האקספוזיציה המרחיקה את האירועים מהווי החיים האקטואליים של ילדים ומבוגרים בימי המהפכה התעשייתית באנגליה, משמשת את בראונינג כאמצעי הסוואה לנמשל הפוליטי, אותו יפתח בהמשך העלילה. הבית השני מתמקד בתיאור מלא הומור של מופע עכברושים ופגיעהם, וממשיך באורח אלוווי לצייר את פרצופם

של אנשי השררה המושחתים, הדואגים לכרסם יותר מאשר למצוקות האזרחים. המחאה החברתית והפוליטית של האזרחים המאיימים לפטר את ראש העיר וחבר יועציו, מנהלי התאגידים, דוחקת באחרונים למצוא פתרון למגפת העכברושים. ראש העיר, המייצג את אנשי השררה מתואר כקריקטורה נלעגת וגרוטסקית במשמניו, בגרגרנותו, בחמדנותו, בעיני הצדפה הפעורות שלו וגם בתוקפנותו האלימה ובנטייתו לגזענות. צלם ראש העיר התפוח והכרסתן מעומת בדמות החלילן הנכנס ללשכתו ובפיו הצעה לטיהור העיר מהמגפה. החלילן מתואר כאיש צעיר, יוצא דופן בהליכותיו, גבוה וצנום, בעל עיני תכלת חדות, עור שחום ועל שפתיו חיוך המפציע ונעלם. לבושו מעיל ארוך, חצוי אדום וחצוי

צהוב, לצווארו צעיף בצבע תואם ובקצהו חליל. האיש מציג את כישוריו: הוא יודע להוביל אחריו כל יצור החי בים, ביבשה או באוויר, ובמיוחד יצורים המוזיקים לבני האדם. חרף דלותו, החלילן מציין שניחן בכוח פלא לעזור ולהושיע, ושכר טרחתו: 1000 גילדר.

הבתים הראשונים של הסיפור המחורז מציירים בלשון מושחתת ומהתלת סיטואציה חברתית ופוליטית הסובבת על ציר מערכות היחסים שבין שליטים ונשלטים. המגפה, המסמלת חולי מוסרי קולקטיבי, משמשת כיריית אזהרה למרי אזרחי ולהתקוממות המאיימת להפיל את המשטר המושחת, שעה שהופעת החלילן הפלאי המתואר כמושיע, מרמזת על המבחן האתי המזומן לאזרחי העיר ומנהיגיה. חרף הופעתו המסתורית של החלילן, ראש העיר ואנשי לשכתו נעתרים להצעתו ומציעים תמורה הגבוהה פי חמישה מהצעתו המקורית – 5000 גילדר, ובלבד שיטהר את העיר, יביא לתושביה מזון ולעומדים בראש, יציבות שלטונית. לאחר שהחלילן מילא את חלקו בעסקה והעכברושים טבעו בנהר, הוא תובע את שכרו, אלא שהפעם נתקל בסירוב. ראש העיר היה נכון לכבד אותו בכוס משקה, ולשלם רק 50 גילדר, ונימוקיו הדעתניים מבטאים את אופיו המושחת: לאחר שהעכברושים טבעו בנהר, ניתן להלין את שכרו של החלילן, שכן עכברושים מתים לא יקומו לתחייה. לעומת זאת, המזווה בלשכת ראש העיר עומד ריק, בכסף המיועד לחלילן ניתן לשוב ולמלא אותו בין משובח תוצרת חוץ. אך הנימוק המכריע להלנת שכר החלילן: מיותר לשלם סכום כל כך גבוה לנווד צועני הלבוש בגד צבעוני:

"To pay thus sum to a wandering fellow, / with a gipsy coat of Red and Yellow."

סופה של העסקה בסימון החלילן המושיע כצועני שחום עור ובביטויי עריצות מפי ראש העיר הגזען, הגברתן והאלים: "Do you worst, / Blow your pipe there till you burst!". החלילן פותח בנגינה מענגת שלצליליה התקבצו ילדי העיר כעדת בני כנף עולצת, ויצאו בעקבותיו. הילדים חצו את העיר, עקפו את הנהר ונבלעו מעבר לשער סמוי שנפתח להם בבטן ההר והוביל אל הארץ המובטחת. רק ילד חיגר אחד, שלא הספיק להשיג את החבורה, נותר מאחור, לקונן על חבריו ועל ארץ נוי וטבע שנמנעה ממנו: ארץ פלגי מים ועצי פרי, חלום עטור פרחים וציפורים, יקום בו לדבורים אין עוקץ ולסוסים כנפיים להמריא לשמיים. האמפתיה של בראונינג כלפי החלילן חילצה

אותו מדמוניזציה, אך הותירה אותו כדמות חידתית: ספק מושיע, ספק משעבד. הפרשנות הויזואלית, במכחולה של קיית גרינווי, לעומת זאת, לא הותירה מקום לספק. החלילן הוא המושיע שהוביל את הילדים לגן עדן הילדים. התמונה המעוררת מילים ומשמשת כטקסט שכנגד לטקסט הלשוני של בראונינג, מותירה בתודעה "סוף טוב" אסקפיסטי הממתיק את המחאה הפוליטית המרה של בראונינג, ומונע מהמבוגרים ליטול אחריות על חלקם בטרגדיה, שכן מה שנחקק בזיכרון הוא סופם הטוב של 130 ילדים וחלילן חביב ומאושר. אפשר שהפרשנות החזותית היא זו שסייעה להתקבלות הטקסט בידי הקוראים המבוגרים והיא שאפשרה את הנחלתו כטקסט קלאסי לילדים.

רוברט בראונינג מסיים את היצירה בהיגד פוליטי, שיש בו משום קינה על העיר ועל אזרחיה וגם רמז לכך, שהאזרחים הם האשמים בגורל שהכה בילדיהם: "Alas, alas for Hamelin!". הוא מזכיר את דברי ישו (מתיו, 19 ; 23-26), שדרש בדבר העשירים המושחתים, שסיכוייהם להיכנס בשערי שמיים הם כסיכוי הגמל לעבור בקוף מחט.

בפנייה ישירה לקוראים עולה אם כן בבריור, מחאה חברתית ופוליטית: החבירה בין אנשי השלטון ומנהלי התאגידים האמידים, היא נורמה פוליטית קלוקלת. חמדנות, אגוצנטריות והסתאבות הם הממיתים אסון חברתי, שקורבנותיו הם האחרונים בסולם ההיררכיה החברתית – ילדים. באופן מובלע, בראונינג מפנה אצבע מאשימה כלפי האזרחים, שידעו לאיים על אנשי השלטון בפיטורין, אך נאלמו דום לאחר גירוש העכברושים, ולא התנגדו לעוול חברתי שהתבטא בהלנת שכר החלילן. אפשר שלא מחו גם כנגד עוול חברתי אחר, הקשור בהיעלמות הילדים. את מקום המחאה הפוליטית תפסה נורמת "טיוח" ו"גרסת כיסוי" שנתמכה מצדה על מסד הטרגדיה האישית והקולקטיבית של אובדן הילדים, שהסתייעה בטקסים ובפולחני אבלות:

"They wrote the story on a column, / And on the great church-window painted / The same, to make the world acquainted / How their children were stolen away, / And there it stands to this very day."

טקסי הזיכרון השכיחו את חלקם של המבוגרים בטרגדיה ואפשרו דור אחר דור את שימור הסדר הפוליטי הקלוקל על כנו, אלא שגרסת בראונינג חותרת, כאמור, תחת הטבעה זו ומעוררת את הסברה שתוביל לזיכרון שכנגד: המבוגרים – הורים, קרובי משפחה ושלטון מושחת, הם ולא החלילן הזר, האשמים בהקרבת הילדים. פולחני האבלות מבטאים כאב קולקטיבי ממשי, אך בו בזמן, אינם מאפשרים התבוננות מנותקת רגשית, מהסיבות שגרמו לאובדן, אף לא הסקת מסקנות ודרכים לשינוי המצב.

כמאה שנים לאחר פרסום **החלילן מהמלין** לרוברט בראונינג, קיבלה רוחו הרדיקלית של השיר הסיפורי אישור נוסף, בגרסת אולפני דיסני **לחלילן מהמלין** (דיסני, 2015 [1933]). ב"מיני-אופרה" שאורכה כ-8 דקות, העכברושים טוהרו מאופיים הדמוני, וסופם שלא טבעו בנהר, אלא שנעלמו בתוך גומות כיכר גבינה צהובה, ענקית וטעימה. החלילן והילדים היו לפרוטגוניסטים גיבורי העלילה,

שעה שראש העיר החמדן ולצדו אזרחי העיר שחברו לעוול שנעשה לחלילן, היו לאנטגוניסטים. הדיכטומיה שבין ראש העיר והחלילן נשתמרה, אך ללא שימוש בדמוניזציה של מי מהצדדים היריבים.

נוסח דיסני לסיפור הצביע על שחיתות המבוגרים – אזרחים וקברניטים. על מנת להעצים היבט זה הילדים מתוארים כמי שילדותם נגזלה מהם, בהיותם משועבדים למבוגרים. הילדים היו לשואבי המים, למנקי הבתים והרחובות ולחוטבי העצים של העיר. שלילת זכויות הילדים, שנרמזה בגרסת בראונינג, הוצגה כאן באופן מפורש, שעה שהחלילן מצטייר, כמי שהציל את הילדים מחברה והורים שלא היו ראויים לילדיהם:

"You're dishonest and ungrateful/ And it really is a shame / That the children of this city / Should grow up to be the same! / I'll save the children from such a fate / I'll pipe'em away, before it's too late!"

מבחינת "תולדות" הסיפור, לפנינו ביטוי לאופן בו המפנה שהחל בגרסת בראונינג, שב להתניע זיכרון ונרטיב רדיקלי, חתרני וחדש, בז'אנר לילדים, שאחד מאילוציו הבלתי כתובים הוא הצנעת ביקורת נוקבת כלפי המבוגרים, ובעיקר השתקת העונש שהם ראויים לו. ביקורת מעין זו, המתארת את אחריות המבוגרים לגורל הדור הצעיר, ואת משמעות האסון העלול להתחולל בעקבות התנערות מאחריות, ניתן למצוא בספרות, בקולנוע ובפרשנות הספרותית הפונה למבוגרים. כך לדוגמה סרט האנימציה האלגורי של הבמאי הצ'כי י'רי ברטה, **החלילן מהמלין** (1985), המתאר חברה מושחתת, שאזרחיה הם ההופכים לעכברושים וסופם לצלול אל מותם בנהר, שעה שהדור הצעיר ניצל. או הפרשנות הפסיכואנליטית לסיפור, שתיארה את העיר המלין המתפלשת, כדוגמת סדום ועמורה, בהדוניזם של עצמה, וסופה הרס עצמי, והכחדת דור המבוגרים חסר התקנה, כאמצעי בלתי נמנע, להצלת הילדים (רקובר, 2014).

כדרכם של אולפני דיסני, סרט האנימציה והספר שיצא בעקבותיו, מסתיימים ב"סוף טוב" אוטופי, בארץ הילדים, אשר בה אף הילד החיגר נרפא מחוליו. הילדים מאושרים בארץ דיסני, בה לצרות ולמכאובים אין דריסת רגל, ותור הילדות המאושר נמשך לנצח:

"Joy land, Joy land / Happy girl and boy land / Trouble and care never enter here / Singing, dancing, on the sunny side / Happy forever and ever / Each childhood never end."

רוברט בראונינג, בניגוד לדיסני, מסיים את היצירה במוסר השכל, שהוא הנמשל הפוליטי של הסיפור. בארבעה טורים אשר יש בהם כדי למתן את מד המתיקות של ה"סוף הטוב" שזומן לילדי המלין באיורה של קיית גרינווי, הוא פונה בבקשה אל מבוגר וגם אל ילד, תוך שהוא מנמיך את המבוגר לגובהו של ילד, ורואה אף בו מי שיש ללמדו מוסר. נים של שווינויות נמתח בין ילדים ומבוגרים

כאשר אלה וגם אלה, נקראים לשאת באופן שווה באחריות לשמירת ערכי המוסר והצדק. היחסים החברתיים, הפוליטיים וההיררכיים שבין שתי הקבוצות מתפוגגים לנוכח המטרה המשותפת: שמירה על משא ומתן והגן וקיום הסכמים. הבטחות, הוא סובר, יש לקיים, בין אם המדובר בילד או במבוגר, בין אם כלפי אדם מוכר או הלך תימהוני, צועני וזר.

"So, Willy, let me and you be wipers / Of scores out with all man — especially pipers! / And, whether they pipe us free from rats or from mice, / If we've promised them ought, let us keep our promise!"

לשון הרבים "אנחנו", לצד המחאה החברתית והפוליטית של החלילן, הופכים את **החלילן מהמלין** לסיפור ילדים רדיקלי הן מצד הפנייה לילדים ולמבוגרים, ליטול אחריות משותפת לקיום הסדר החברתי והמוסרי, והן מצד המפנה שחל בעלילה. דהיינו, המעבר מסיפור אודות טרגדיה שבמרכזה הורים בוכים וילדים, שכושפו על כורחם בידי צועני, לשיר סיפורי ועליו, המתאר עיר מושחתת, מוכת עכברושים, חלילן ישר דרך וילדים היוצאים בעקבותיו על מנת לבנות עולם חברתי צודק ואחר. בראונינג מפנה את חרוזי מחאתו הפוליטית כלפי המבוגרים האשמים באובדן הילדים, ובתוך כך הוא מציע זיכרון ונרטיב חדש, שבו החלילן נוקט אקט פוליטי על מנת לערער על נורמות פוליטיות מושחתות ולהציגן כבלתי לגיטימיות, שעה שהילדים חוברים אליו על מנת להוביל יחדיו שינוי. דמותו האמביוולנטית של החלילן כמושיע וכמשעבד, ומוסר ההשכל המחייב ילדים כמבוגרים, מעבירים את מרכז הכובד מה"סוף הטוב" והאפיון הסטריאוטיפי והחד ממדי, אל גיבור נוסף, והוא המסר האתי-פוליטי, הקושר עושה חברתי ושחיתות מוסרית של המבוגרים, באובדן.

ד. החלילן מהמלין: סיפור ילדים רדיקלי ואוריינות פוליטית

מדרש דיסני **לחלילן מהמלין** מדגיש כאמור, את ההיבט הפוליטי של הקונפליקט הבין-דורי, שנבנה על גב יצירתו של רוברט בראונינג. במרכזו עושה וניצול המתבטאים בהפרת זכויות הילדים, ולא רק בהלנת שכרו של חלילן.

תלמה אליגון-רוז **בששה סיפורים מוסיקליים לילדים** (1991), שבה אל נקודת התצפית הזאת, ומתארת את החלילן כאיש זר אך ידידותי, ואת הנימוק לנטישת בית ההורים "כי באותם ימים, לא היה זמן לילדים לשחק או לרקוד / כל הימים היו צריכים ללמוד או לעבוד" (אליגון-רוז, 1991). הם העדיפו את מי שאפשר להם להיות חופשיים והוביל אותם לארץ "מזרקות ומגלשות עם נדנדות ומבוכים... / עם קרקסים וליצנים". בני הכפר הצטערו על אובדן הילדים וגם על הלנת שכר החלילן "ותמיד תמיד קיוו שיום אחד ישובו ילדיהם והחלילן בראשם" (שם; שם).

הסיפור מסתיים באופציה של קבלת הזר ושיבת הילדים הביתה, אך אין הוא מזכיר את השינוי המתחייב לצורך זה, בתודעת המבוגרים ובנורמות החברתיות, המוסריות והפוליטיות שלהם. היענות לנורמה פואטית רווחת בספרות הילדים, ה"סוף טוב", מבטלת אף כאן את רעיון ניצול הילדים

והפרת זכויותיהם, ומתרפקת על אסקפיזם כאמצעי להשכחת אחריות המבוגרים ליצירת המציאות החברתית המרה, שקורבנותיה – ילדים (משיח, 2013).

ההתייחסות אל הילדים כאילו היו מחוץ להיסטוריה ומחוץ לפוליטיקה, דהיינו כיחידה אוטונומית שאיננה מושפעת מהטיות מגדריות, מיחס גזעני, מהתעללות מינית ונפשית, מניצול כלכלי ופוליטי, הייתה אופיינית לתפיסה הרומנטית, שהמציאה את עולם הילד כעולם תמים ונפרד, ועל כן גם מוגן מפני פגיעתם הרעה של המבוגרים. המחאה הפוליטית של בראונינג חתרה תחת מיתוס הילדות הרומנטי של בני דורו, שלא היססו מחד גיסא להמציא את המיתוס, ומאידיך גיסא לרמוס תחת גלגלי המהפכה התעשייתית את זכויות הילדים. לתפיסה זו הד ביצירתה של אליזבת בארט בראונינג, אשתו של רוברט בראונינג, שפרסמה בסמוך להופעת **החלילן מהמלין** את יצירתה החתרנית **The Cry of the Children** (1843), שקראה להפסקת הפגיעה בזכויות הילדים המשועבדים לאנשי הממון והתעשיינים, ולהעסקת ילדים ככוח עבודה זול במכרות הפחם, בבתי החרושת ובתעשיית הכותנה, ואשר על גבם הותנעה הכלכלה הבריטית באותה התקופה (משיח, 2000). מציאות זו משקפת ביתר תוקף את העובדה שהילדים אינם מצויים מחוץ לחברה ולפוליטיקה, הן ברמת המיקרו (מגדר, מעמד, גזע, ניצול חברתי וכד'), והן ברמת המקרו (מלחמה, סכסוכים טריטוריאליים, לאומיות, וכד'). יש לראות בהם שותפים לחיים הפוליטיים ואף להכיר בחשיבותם כסוכנים החוברים למבוגרים בהובלת שינוי. יש על כן לתת ביטוי לעובדה זו באמצעות הכרה במסוגלותם לחוות מציאות פוליטית, כשירותם להבין ולהשתתף בחיים הפוליטיים ומכאן האחריות המוטלת על המבוגרים לספק לילדים לשון, מושגים וכלים לפירוש המציאות הפוליטית בה הם חיים.

קריאה סוציו-פוליטית מתוך הקשר זה, עשויה להציף מספר נושאים שהם רלבנטיים בחינוך לאוריינות פוליטית של ילדי הגיל הרך, והיא תיעשה מתוך הארת מצבים אנלוגיים בין החיים הפוליטיים האקטואליים המוכרים לילדים במציאות, ובין אלה המשתקפים מתוך הספרות. קריאה פוליטית עשויה לסייע בהפיכת הספרות לרלבנטית לחיי הקוראים הצעירים, להאיר את מקומה של הספרות כאמצעי מתווך בין חיי הדמיון והחיים במציאות, ולתת בידי הילדים כלים לפירוש המציאות הפוליטית של חייהם.

קריאה ביקורתית של **החלילן מהמלין** תציף את הסוגיות הסוציו-פוליטיות הבאות:

פוליטיקה בספרות הילדים: קריאה ביקורתית של ספרות הילדים שתאיר נורמות פואטיות רווחות, כאסטרטגיות פוליטיות, העלולות לעתים לשאת מטענים שליליים (חלוקה דיכוטומית של הדמויות, אפיון חד ממדי וסטריאוטיפי, "סוף טוב", מבוגר בקול ילד, קונפליקט, לשון, רעיון וכד').

זכויות הילד: הזכות לרווחה; למנוחה, למשחק, ללימודים, להגנה, לאהבה, לשוויון. הזכות על פרטיות הגוף, חופש מאלימות ומניצול חברתי, כלכלי, פוליטי ומיני.

משא ומתן: מי מקבל? ממי לוקחים? למה? כמה? קונפליקט ומחלוקת, קיום הסכמים והבטחות.

חוק וסדר: שמירה על גבולות ועל חוקים כאמצעי הגנה מפני אלימות ואנרכיה.
עצמאות: שמירה על עיקרון החירות, זכויות המיעוטים, החלשים, הילדים והזרים.
שוויון חברתי: סובלנות, גזענות, עוול חברתי, פערים חברתיים/מעמדיים, ביוש (shaming), חרם.
שלטון, שליטים ונשלטים: דמוקרטיה, הזכות להביע עמדה אישית, חשיבות המחאה הפוליטית, נקיטת עמדה פוליטית, ביקורת וחשיבה עצמאית, מנהיגות לסוגיה, גבולות הכוח והשררה, נטילת אחריות.
העצמת הילדים: הזכות להביע עמדה חברתית ופוליטית, תפיסה לעומתית, חשיבה ביקורתית, הכרה ביכולתם של ילדים לתרום ולהשתתף בהובלת שינוי.

במקום סיכום: קריאה סוציו-פוליטית וזיקת הפוליטיקה לפואטיקה בספרות הילדים

קריאה סוציו-פוליטית בחלילן מהמלין עשויה לקדם אוריינות פוליטית בקרב הקוראים הצעירים, ובתוך כך להאיר את זיקת הפואטיקה לפוליטיקה בספרות לילדים. ניתוח החלילן מהמלין בגלגוליו השונים מעלה שלזיקה זו היבטים חיוביים וגם שליליים, שכן נורמות פואטיות בספרות לילדים שנועדו מעצם טבען להקל על הבנת הטקסט, עשויות להתגלות כאסטרטגיות פוליטיות המעודדות מסרים פוליטיים סמויים, שהם לעיתים רצויים, אך יש והם בלתי רצויים ומסריהם שליליים, לדוגמה:

דיכוטומיה – אנטגוניסטים ופרוטגוניסטים: חלוקה דיכוטומית של הדמויות, מורשת הספרות העממית, משמשת אמצעי ספרותי המזמן דרמה ומתח המעוררים עניין, ומקלים בו זמנית על הבנת הנקרא. עם זאת, אמצעי זה עלול לשרת את הדחף לעימות ולהעדפת קבוצה אחת על פני האחרת. מקרה החלילן מהמלין מצביע על האופן שבו הטיית הכף מראש העיר, יועציו ואזרחי המלין כנאשמים אפשריים, אל החלילן כנאשם מרכזי, שימשה אמצעי לטיוח האמת, וכגרסת כיסוי פוליטית, המייצרת מצדה חוסר הסתברות אמנותית. גרסת בראונינג מתייחסת לאותו מבנה דיכוטומי עצמו, אזרחי המלין, ראש העיר ויועציו / מנהלי התאגידים מול החלילן והילדים, אלא שהפעם החלילן מוצג כגיבור והילדים כשותפים פעילים המסייעים לו. בכך מוחזרת לסיפור אמינותו, כשהפעם, אותה הנורמה הפואטית עצמה, משרתת אסטרטגיה סוציו-פוליטית שונה.

אפיון חד ממדי: אפיון חד ממדי משמש כנורמה פואטית שכחה וחסכונות, המסייעת להבנת האירועים ולבנין התכלית והמסר של הסיפור. בה בשעה, אותה הנורמה עצמה עלולה לשרת אסטרטגיה סוציו-פוליטית שלילית שביטויה בדמוניזציה, בסטריאוטיפיות ובשנאת ה"אחר". גרסת גרים לסיפור משקפת את העמדה הזאת, שעה שנוסח בראונינג מציג באור נלעג את האנטגוניסט המרכזי, ראש העיר, אך אין האפיון החד ממדי שלו מלווה בשנאה, אלא בהומור, במחאה ובהוקעה.

סוף טוב: הסוף הטוב כנורמה פואטית שכיחה בספרות הילדים, נושא בחובו תקווה למימוש הצדק הפואטי. כפי שעולה מתוך ניתוח **החלילן מהמלין**, נורמה זו משמשת אמצעי פוליטי להכחשת מערכת היחסים הפוליטית שבין מבוגרים וילדים, בתוכה הסתרת עולות המבוגרים מפני הילדים באמצעות רעלת הסוף הטוב. אסקפיזם וריפוד ההיבטים הקשים של חיי המציאות במעטפת ממתיקה, היא לעיתים גם שקרית וגם מפתה, אך יותר מכל, היא מבטלת כל אופציה לתיקון המציאות החברתית והפוליטית הקלוקלת, שאותה יצרו המבוגרים, ולא הילדים. גרסת בראונינג לסיפור מצביעה על האופן בו ניתן לקרוא למבוגר וגם לילד ליטול אחריות על מחדלים חברתיים, ולהוביל יחדיו שינוי. עם זאת, הפרשנות החזותית לסיפור, כפי שהתבטאה באיוריה של קיית גרינווי, רקחה סוף אחר: אוטופי, גן עדני וחלומי, כזיכרון המעמעם את המחאה החברתית ואת הקריאה החתרנית, שעלתה מתוך הטקסט של בראונינג. בדומה לכך, אולפני דיסני הביעו באמצעות סיפור זה, מחאה חברתית נוקבת כנגד המבוגרים, כנגד ניצול הילדים וכנגד ההפרה הבוטה של זכויותיהם. עם זאת, הם בחרו לסיים ב"סוף טוב" המשכיח את העוול, מרדים את החושים ומזמן צפייה מחודשת באוטופיה ובחלום האסקפיסטי על עולם ילדים שכולו שמש, אור, שעשועים וצחוק. עולם משכר וממכר, שבו המבוגרים מייחלים לדיסני.

ביבליוגרפיה:

מקורות ראשוניים

- שמאלי, אליעזר (1931). 'גרשוש העכברים'. **דבר: מוסף לילדים**, 2.10.1931, עמ' 2-3.
- זינגר, משה (1989). **החלילן מהמלין**. בן שמן: מודן.
- אליגון-רוז, תלמה (1991). 'החלילן מהמלין', **ששה ספורים מוסיקליים לילדים**, תל אביב: כנרת, ללא ציון מספר עמודים.
- Browning, R. (2015) [1842]. **Robert Browning: The Pied Piper of Hamelin: The Complete Text**, < <http://www.Indiana.edu/~librcsd/etext/piper/text.html>>
- נדלה מתוך האתר בתאריך 20.11.2015
- Disney, W. (2015) [1933]. **Disney Silly Symphonies — The Pied Piper — HubPages**, < <http://www.Hubpages.com/entertainment/silly-symphonies—pied—piper>>.
- נדלה מתוך האתר בתאריך 20.11.2015
- Grimm.(1981) [1816]. "The Children of Hameln", in: Donald Ward, (editor and translator), **The German legends of Brothers Grimm**. Vol. I, Philadelphia: Institute for the Study for Human Issues, pp. 207-208.
- Barta, Jiri (1985). **Pied Piper of Hamelin** <http://www.fandor.com/films/the_pied_piper_of_hamelin>_
- נדלה מתוך האתר בתאריך 20.11.2015

מקורות משניים

- אטלס, יהודה (2003). "רוברט בראונינג: אבות אכלו בוסר". **ילדים גדולים**. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד, כרך א', עמ' 45-58.
- בארט, רולאן (1998) ([1957]). **מיתולוגיות**. תל אביב: בבל.
- שנהב, יהודה (2009). "על האוטונומיות של הפוליטי". **תיאוריה וביקורת**, 34, עמ' 181-190.
- לם, צבי (1976). **מלחמה וחינוך**. תל-אביב: עם עובד.
- לם, צבי (1999). **פוליטיקה בחינוך: מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים**. תל אביב: מכון מופ"ת.
- סיון, עמנואל (1988). **מיתוסים פוליטיים ערביים**. תל אביב: עם עובד, עמ' 9-13.
- קימרלינג, ברוך (1995). **בין מדינה לחברה: סוציולוגיה של הפוליטיקה**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, כרך א', יחידה 1-3.
- רקובר, שלי (2014). "החליץ מהמליץ: מבט אקטואלי", **עתון 77**, 377, עמ' 34-35.
- משיח, סלינה (2013). "אוריינות פוליטית: פוליטיקה ב / של ספרות הילדים". **ספרות ילדים ונוער**, חוב' 134, עמ' 15-32.
- משיח, סלינה (2000). **ילדות ולאומיות: דיוקן ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1790-1948**. תל אביב: צ'ריקובר, עמ' 40-41.
- Pollock, M. S. (1999). " 'Undue Levity' : The Moral Complexity of Browning's 'Pied Piper' ". **Children's Literature Association Quarterly**, 24 (3), pp. 141-147.
- Crick, B. and Poter, A. (eds) (1978). **Political Education and Political Literacy**. London: Longman Group Limited.
- Giddens, Anthony (1993) [1976]. **New Rules of Sociological Method**. (2cd .edition) .London: Polity Press.
- Mieder, W. (1987). "The Pied Piper of Hamelin. Origin, History and Survival of the Legend". **Tradition and Innovation in Folk — Literature**. Hanover and London: Published for University of Vermont by University press, pp. 45-83.
- Adamson, M. T. (2013). " The Legend of the Pied Piper in the 19th and 20th Centuries: Grimm, Browning, Skurzynski". **The Looking Glass : New Perspectives on Children Literature**, 17 (1) .
- <<http://www.liblatrobe.edu.au/ojs/index.php.tlg/article/view/390/383>>
- נדלה מתוך האתר בתאריך 20.11.15
- Ward, D. (editor and translator) (1981). **The German legends of Brothers Grimm**. Vol. I, Philadelphia: Institute for the Study for Human Issues, pp. 392-394.